

KAFKASYA'DA 19. YÜZYILDA TÜRKÇE HALK KÜLTÜRÜ DERLEMELERİ

Nail TAN*

2 Kasım 2018 tarihinde Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de AMEA/Azerbaycan Millî İlimler Akademisi Folklor Enstitüsünü ziyaretimizde Müdür Akademik Muhtar Kâzımoğlu İmanov'un armağan ettiği kitaplar arasından *SMOMPK: Azerbaycan Folkloru Materialları* (çev. ve aktaranlar: Doç. Dr. Rza Helilov, Doç. Dr. Afaq Hürremkızı, Doç. Dr. Aynur Hüseynova; redaktör: Doç. Dr. Sebine İsayeva, Bakü 2018, 232 s., Folklor Enstitüsü Yayını) dikkatimizi çekti. Çünkü, Azerbaycan Türklerine ait 19. yüzyıl sonlarında derlenmiş halk kültürü ürünlerini ihtiva etmekteydi. Asılları Arap ve Kiril alfabelerinde basılan bu ürünlerin değerini bugün ölçmek mümkün değildir. Folklor Enstitüsü Azerbaycan geneline ait folklor monografilerini geniş ölçüde tamamladığından söz konusu malzemeye de el atma, değerlendirme fırsatını yakalamıştır.

Kitabı baskıya hazırlayanların Ön Söz'de (s. 3-12) verdikleri bilgiye göre; SMOMPK/QEXTMT kısaltmalarıyla tanınan yayın, *Azerbaycan Türkçesinde Kafkas Arazileri ve Halklarının Tasvirine Dair Materyaller Toplusu*, Türkiye Türkçesinde ise *Kafkasya Topraklarını ve Halklarını Anlatan Ürünler Külliyyatı* olarak bilinir. Rusçası *Sbornik Materialov diya Opisanıya Mestnostey i Plemen Kafkaza*'dır. Rusçasının başharfleri

Geliş Tarihi: 27.11.2018

Kabul Tarihi: 01.03.2019

Yazının künyesi:

Tan, N. (2019). "Kafkasya'da 19. Yüzyılda Türkçe Halk Kültürü Derlemeleri". *Türk Dünyası*, 47, 259-264.

DOI Numarası/DOI Number: 10.24155/tdk.2019.106

* KTB E HAGEM Genel Müdürü, halk bilimci, naitantdk@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-7267-1418

SMOMPK, dünyaca tanınan bir kısaltmadır.

Bilindiği gibi Kafkas Bölgesi Çarlık Rusyası tarafından 19. yüzyılın başlarında işgal edilmiştir. Tiflis’teki Rus Bölge Komutanlığı, işgal altındaki yeni halkları sorun isyan çıkmadan, memnun ederek yönetmek için onların öncelikle dillerini, kültürlerini tanımak ister. Bu amaçla halk kültürü derlemeleri yaptırır. Derlenen ürünler, kitap olarak yayımlandığı gibi gazete ve dergilerde de yer alır. En önemli adım ise 1881 yılında Tiflis’te atılır. Tiflis’teki Kafkas Tedris/Eğitim Dairesi tarafından *SMOMPK* yayımlanmaya başlar. Bu yayın, Kafkasya’da-

ki Türk kökenli halkları, özellikle de Azerbaycan Türklerini ziyadesiyle memnun eder. Çünkü, dillerini, kültürlerini unutmamaları, etnik kimliklerini kaybetmeme yolunda bir ümit ışığı ortaya çıkmıştır.

1881-1929 yılları arasında bu toplunun/külliyyatın 46 cildi yayımlanır. 44 cildi Tiflis’te (1881-1915), son iki cildi de 1926 ve 1929 yıllarında Ma- haçkale’de (Dağistan) basılır.

Külliyyattaki, Azerbaycan Türkleriyle ilgili yazı, makale ve derlemeler, Enstitü uzmanları tarafından üç grupta toplanıp baskıya hazırlanmıştır: 1. Dil, tarih, coğrafya, kültür alanlarındaki bilimsel makaleler, 2. Etnografik ürünler, 3. Folklor/halk kültürü derlemeleri. Azerbaycan halk kültürü ürünlerinden nağıllar/masallar, efsane ve rivayetler külliyyatta Rusça yayımlandığı hâlde; atasözü ve deyimler, tapmacalar/bilmeceler, mahnılar/türküler ve âşık tarzı şiirler hem Rusça hem de Azerbaycan Türkçesinde basılmıştır. 1881 tarihli birinci ciltteki S. Zelinski’nin “Tatar Atalar Sözleri, Meselleri, Tapmaca ve Kadın Adları” Azerbaycan’la ilgili ilk halk kültürü derlemesidir.

46 ciltte yer alan Azerbaycan halk kültürü ürünlerinin derlenmesi ve incelenmesi çalışmaları sırasında, Rus araştırmacıların, uzmanların yanı sıra Zaqaqaziya/Güney Kafkasya (Qori) Muallimler Semineri mezunu Azerbaycan kökenli F. Köçerli, M. Mahmudbeyov, R. Efendiyev, S. M. Qenizade, M. H. Efendiyev, M. H. Vezirov, T. Bayramelibeyov, H. K. Saniyev ve A. Qiyasbeyov başta olmak üzere kırka yakın öğretmen ve yazarın emeği, hizmeti geçmiştir. Rus ve başka milletlere mensup araştırmacı

ve uzmanlar arasında ise S. Zelinski, A. İoakimov, A. Kalaşev, B. Veniaminov, K. A. Nikitin, P. A. Vostrikov en çok imzası görülenlerdir.

Külliyatın 1892 baskılı 13. cildinden itibaren, çok önemli bir halk bilimi olayıyla karşılaşılacaktır. Derlenen halk kültürü ürünlerinden bir bölümü, Azerbaycanlı kaynak kişilerin ağzından yazıya geçirilmektedir artık. Söz konusu kaynak kişiler arasında Âşık Oruc, Âşık İskender, Abdulla Efendiyev, İrza Miriyev, Salman Şerifbeyov, Ahmed Melikov, İskender Şirinov, Süleyman Caferoğlu, Zeynel Bey ve Sefter Azizov gibi adları saygıyla anılan Azerbaycanlılar bulunmaktadır.

Külliyattaki “Ermeni Halk Filologiyası” başlığı altında yayımlanan malzeme içinde Azerbaycan halk kültürü önemli bir yer tutmaktadır. Bu sebeple AMEA Folklor Enstitüsü mensupları bu malzemeyi, ürünleri, ayrıca diğer halklar adına yayımlananları da gözden geçirmiş, değerlendirmişlerdir.

Azerbaycan’da SMOMPK’taki Azerbaycan halk kültürü ürünlerini okuma ve değerlendirme çalışmalarına daha 20. yüzyıl başlarında başlanılmıştır. Söz gelimi; H. Zeynalı 1926, 1928 ve 1935 yıllarında yayımladığı *Azerbaycan Atalar Sözü*, *Azerbaycan Tapmacaları* ve *Azerbaycan Türk Nağılları* (A. V. Baqri ile); A. V. Baqri ise 1930 baskılı *Azerbaycan’ın ve Gonşu Ülkelerin Folkloru* kitaplarında külliyattan önemli alıntılar yapmışlardır.

AMEA Folklor Enstitüsü, SMOMPK’taki Azerbaycan folklor/halk kültürü ürünlerini, malzemesini altı cilt hâlinde yayımlamayı planlamıştır. Külliyattaki Rusça ürünler Azerbaycan Türkçesine çevrilmekte, Kiril ve Arap alfabesindeki Türkçe malzeme ise Latin harflerine, günümüz Azerbaycan alfabesine aktarılmaktadır. Elimizdeki birinci ciltte, SMOMPK’un 1-7,9 ve 11. ciltlerindeki Azerbaycan halk kültürüyle ilgili makale ve derlemelere yer verilmiştir. Yayımlanan halk kültürü ürünleri içerisinde nağıllar/masallar ağırlığı teşkil etmektedir. Masallardan sonra; atasözleri, bilmece-ler, efsane ve rivayetler, türküler, Köroğlu çeşitlemeleri, Molla Nasreddin latifeleri/fıkraları, inançlar ve halk ilaçları da cildin yarısına yakın bir yere sahiptir denilebilir.

SMOMPK’ta yayımlanan Azerbaycan halk kültürü derlemelerinin nitelik ve önemini daha iyi kavramak, kavratmak açısından kitaptan seçtiğimiz bazı örnekleri kısmen Türkiye Türkçesine aktararak meslektaşlarımızın bilgisine sunmak istiyoruz.

Tatar Atasözleri, Meselleri, Tapmaca/Bilmece ve Kadın Adları

Cins cinse eser eylemez.

Ne doğrarsan aşına, o çıkar kaşığına.

Helva helva demekle, ağız şirin olmaz.

Evi tikilmiş (yapılmış) al, avratı bilmiş.

Deveden büyük fil var.

Akıllı düşman, nadan dosttan yahşdır.

Utanmasan oynamağa ne var?

Yılan vurmuş (sokmuş), ipten de korkar.

Toyun yaraşığı oynamak, taziyeninki ağlamaktır.

Gül harsız (dikensiz) olmaz.

Mahını yahşı sakla, komşunu uğru tutma.

Her yokuşun bir inişi olur.

Uğru hamını (herkesi) uğru bilir.

Sakız çiğnenende çürür.

Ya dağ eteğinde ya bey eteğinde.

Tapmacalar/Bilmeceler

Ay gider, yıl gider

Gece gündüz yol gider.[su]

Pazarda tapılmaz (bulunmaz, satılmaz)

Terazide çekilmez. [uyku]

Suya girdi dağıldı

Sudan çıktı yığıldı. [at kuyruğu]

Gök ve yer onun içindedir. [göz]

Zir kilim, zincir kilim

Götüremem ağır kilim. [toprak]

Kadın Adları

Efruz, Bülbül, Gözel, Ziyet, Meleyke, Senem, Selbi, Sona, Sekine, Seltenet, Telli, Furuze, Hurşid, Hatun, Şeyda, Şirin, Terlan, Hanımcı, Tavus, Tutu, Peri, Zerrintac.

[S. Zelinski, C I, 1881, kitapta s. 13-22]

Molla Nasreddin Latifeleri

Molla'nın abasını uğrulayırlar (çalarlar). Meydana çıkıp der ki:

-Benim abamı çalan, koy getirsin. Yoksa Allah'a and veririm, onun işi pis (kötü) olacak!

Uğru (hırsız), bu sözleri işitir. Korkup abayı Molla'ya getirir. Sorar:

-Molla, abanı getirmeseydim, uğruya ne yapacaktın?

Molla uğruya bakıp şöyle der:

-Hiçbir şey, yeni bir aba alacaktım!

xxx

Başka bir zaman Molla, yas kıyafetiyle dolaşmaya başlar. Sorarlar:

-Molla, sen niçin yastasın? Kimin için yas tutuyorsun?

Molla cevap verir:

-Özüm (kendim) için yas tutuyorum ki, Azrail benim öldüğümü düşünsün!

xxx

Bir gün, hasisin biri Molla'yı evine davet eder. Molla gelir. Hasis, yemek vakti masanın üstüne bir kap içersinde içinde az sayıda mercimeğin yüzdüğü sıcak bir su koyar. Molla sorar:

-Bu nedir?

-Merci (mercimek) çorbasıdır.

Molla, soyunmaya başlar. Hasis sorar:

-Molla, ne ediyorsun?

-Bu suda yüzmek istiyorum, belki birkaç merci tutabilirim.

xxx

Komşusu Molla'dan eşeğini ister.

-Eşeği, oğlum dün değirmene apardı, der.

Lakin bu sırada eşek ahırda anırır.

-Molla, yalan söylemeye utanmıyor musun? diye komşusu sorar.

Molla, cevap verir:

-Şimdi sen utanmıyorsun! Ahmak eşeğe inanıyorsun da bana aksakal kocaya inanmıyorsun.

xxx

Bir tilki Molla'nın tavuklarını çalıp yemişti. Molla, iki eli ve dizleri üzerinde komşusunun kümesine kadar sürünüp bir tavuğu dişleriyle tutup evine götürmeye çalışırken ev sahibi çıkagelir:

-Molla, sen ne ediyorsun? diye sorar. Molla cevap verir:

-Ben tilki oldum.

xxx

Molla, şehirde eşeğini yitirir. Evine yürüyerek dönerken yolda bir tanıdığına rastlar ve sorar:

-Şehirde yeni bir haber var mı?

-Hiç yok.

-Molla eşeğini yitirmiş diye konuşmuyorlar mı?

-Yok, konuşmuyorlar.

-He, Allah vere de Molla'nın eşeğini yitirmesi yalan olsun?

[A. Zaharov, C 9, 1890, kitapta s. 155-177, 64 fıkra]